

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τομ. 41, 2013

Φύλο, υποκειμενικότητα, ζωή στο όριο: αναζητώντας τον φεμινισμό την εποχή της κρίσης

Αθανασάτου Ιωάννα

Πανεπιστημίου Αθηνών
Τμήμα Επικοινωνίας και
Μέσων Μαζικής
Ενημέρωσης, Ελληνικό
Ανοικτό Πανεπιστήμιο

<https://doi.org/10.12681/hpsa.14538>

Copyright © 2017

To cite this article:

Αθανασάτου, Ι. (2017). Φύλο, υποκειμενικότητα, ζωή στο όριο: αναζητώντας τον φεμινισμό την εποχή της κρίσης. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 41, 103-112. doi:<https://doi.org/10.12681/hpsa.14538>

ΦΥΛΟ, ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ, ΖΩΗ ΣΤΟ ΟΡΙΟ: ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Ιωάννα Αθανασάτου*

Στο άρθρο επιχειρείται η διερεύνηση της έννοια του φύλου από την οπτική της βιοπολιτικής διάστασης της κρίσης, χρησιμοποιώντας τις επεξεργασίες του G. Agamben για την κατάσταση εξαίρεσης, της J. Butler για την επισφαλή, ευάλωτη ζωή και της A. Αθανασίου για τη ζωή στο όριο. Λαμβάνοντας υπόψη τις εξελισσόμενες έρευνες για την επιδείνωση της θέσης των γυναικών την περίοδο της κρίσης –επιδείνωση που απορρέει από τις μεταβολές στην αγορά εργασίας, τη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας καθώς και την ένταση της εμπορευματοποίησης των τρόπων αναπαράστασης των γυναικών στο σύγχρονο σύστημα των μέσων και των τεχνολογιών της εικόνας– ανιχνεύεται η διατύπωση νέων υποθέσεων και προσεγγίσεων σχετικά με το περιεχόμενο της έμφυλης ανισότητας και του φεμινιστικού λόγου (λόγων) που αντιτάσσεται σε αυτή.

Ήταν οι φιλόσοφοι και όχι οι οικονομολόγοι εκείνοι που προέβλεψαν τη γενικευμένη «κατάσταση εξαίρεσης» στην οποία έμελλε να περιέλθουν μεγάλα τμήματα των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών, δυστυχώς και του δικού μας «ευρωπαϊκού Νότου». Ο Giorgio Agamben στο έργο του *Homo sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή* εισήγαγε την έννοια της γυμνής ζωής του homo sacer, της φονεύσιμης και άθυτης ζωής, ως εκείνης της ζωής που μπορεί να θανατωθεί ατιμωρητί. Μελετώντας το στρατόπεδο ως βιοπολιτικό παράδειγμα της νεωτερικότητας έφθασε στην έννοια της «ζωής άνευ αξίας» (ή ανάξιας να βιωθεί), κατηγορία στη οποία τα ναζιστικά διατάγματα του Γ' Ράιχ ενέταξαν τους εβραίους, τους ομοφυλόφιλους, τους τσιγγάνους, τους σωματικά και ψυχικά ασθενείς, νομιμοποιώντας τον εγκλεισμό και στη συνέ-

* Η δρ. Ιωάννα Αθανασάτου διδάσκει στο Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης του Πανεπιστημίου Αθηνών και στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

χεια τη μαζική εξόντωση όλων αυτών των κατηγοριών πληθυσμού. Η επικράτηση των στρατοπέδων ως μιας διαρκούς πραγματικότητας στη Γερμανία του Χίτλερ εγκαινίασε ένα νέο δικαιοπολιτικό παράδειγμα, όπου συμβαίνει το «παράδοξο»: αυτό που στην υπόλοιπη κοινωνία συνιστά κατάσταση εξαιρέσεως, στον χώρο του στρατοπέδου υλοποιείται κανονικώς. Πέραν του *ορίου*, ο χώρος του στρατοπέδου είναι ένα τμήμα εδάφους το οποίο τίθεται εκτός της κανονικής δικαιοκτικής τάξης. Σύμφωνα με τον συλλογισμό του Agamben, αν η ουσία του στρατοπέδου συνίσταται στην υλοποίηση της κατάστασης εξαιρέσεως και στην επακόλουθη δημιουργία ενός χώρου όπου η γυμνή ζωή και ο κανόνας δεν μπορούν να διαχωρισθούν, τότε οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι βρισκόμαστε δυνητικώς ενώπιον ενός στρατοπέδου *κάθε φορά που δημιουργείται μια ανάλογη δομή* (ανεξαρτήτως της σπουδαιότητας των εγκλημάτων που διαπράττονται και οιαδήποτε και αν είναι η ειδική ονομασία και τοπογραφία της). Κάθε φορά που συντελείται μία εκτόπιση, κυριολεκτική ή μεταφορική, των πληθυσμών και της ανθρώπινης ζωής «πέραν των ορίων» όπου ισχύουν οι βασικές παραδοχές της δικαιοκτικής τάξης έχουμε εξώθηση σε έναν όλο και διευρυνόμενο χώρο όπου στοιβάζονται ή μάλλον *αποβάλλονται* όλοι εκείνοι που η ζωή τους κρίνεται από τους εκάστοτε κυρίαρχους «ως μη άξια να βιωθεί».¹ Προεκτείνοντας τον συλλογισμό του υποστήριξε ότι τα σύγχρονα νεοφιλελεύθερα καπιταλιστικά συστήματα αναπαράγουν στο εσωτερικό τους τον διαρκώς διευρυνόμενο λαό των αποκλεισμένων, μετασχηματίζοντας σε «γυμνή ζωή» όλο και μεγαλύτερα τμήματα πληθυσμών του Τρίτου Κόσμου.

Τα αλληπάλληλα παραδείγματα της μνημονιακής ελληνικής εμπειρίας επαληθεύουν τις υποθέσεις του Agamben με τον πιο οδυνηρό τρόπο. Εν μία νυκτί άνθρωποι με «κανονική εργασιακή ζωή» βρέθηκαν με μειωμένα εργασιακά δικαιώματα ή και καθόλου εργασία. Οι χώροι της δημόσιας εκπαίδευσης και υγείας συρρικνώθηκαν δραματικά, με συνέπεια μεγάλες κατηγορίες πληθυσμού να στερηθούν αυτά τα δημόσια αγαθά, με ό,τι αυτό σημαίνει για τη

1. G. Agamben. *Homo sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφρ. Π. Τσαμουράς, επιμ.-επίμετρο Γ. Σταυρακάκης, Scripta, 2005. Ο Carl Schmitt μας υπενθυμίζει ότι κυρίαρχος είναι αυτός που μπορεί να αποφασίζει κάθε φορά *πότε* και για *ποιους* ισχύει η κατάσταση εξαιρέσεως, βλ. C. Schmitt, *Political theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, μτφρ. G. Schwab, MIT Press, Cambridge 1987, σ. 13. Όπως σημειώνει η Αθανασίου, «ο κυρίαρχος παράγει και εγγυάται την κατάσταση στην ολότητά της. Έχει το μονοπώλιο πάνω σε αυτήν την απόφαση»· βλ. Α. Αθανασίου, *Η κρίση ως κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Κριτικές και αντιστάσεις*, Σαββάλας, Αθήνα 2012, σ. 60 κ.ε.

συγκρότηση και υπόστασή τους ως υποκειμένων. Οι χρόνια ψυχικά ασθενείς μεταφέρονται εκτός δημοσίων μονάδων υγείας (πού άραγε;). Οι κοινωνικές δομές πρόνοιας και φροντίδας συρρικνώνονται ή εξαφανίζονται τελείως, με αποτέλεσμα μεγάλος αριθμός εξαρτημένων ατόμων να παραμένει ακάλυπτος και ένα άλλο τμήμα πληθυσμού, κυρίως γυναίκες,² να επιβαρύνεται υπέρμετρα. Και ο χώρος της *εξαιρέσης* συνεχώς διευρύνεται.

Όπως σημειώνει η Αθηνά Αθανασίου,³ στο πλαίσιο της ελληνικής και ευρωπαϊκής κρίσης η κατάσταση εξαιρέσης δεν σηματοδοτεί μόνο μια καίρια μετατόπιση εντός της δικαιοσύνης, νομικής και συνταγματικής τάξης αλλά και την *αναδιοργάνωση της σχέσης καπιταλισμού και δημοκρατίας*, αφού η αγορά μετατρέπεται στην υπέρτατη βάση νομιμοποίησης πολιτικών αποφάσεων. Στο πλαίσιο αυτό η κρίση δεν ακυρώνει τις προϋπάρχουσες ανισότητες, αλλά λειτουργεί ως *πύκνωση και εντατικοποίηση των ταξικών, έμφυλων και φυλετικών προνομίων*. Αυτή η προβληματική δίνει ένα θεωρητικό πλαίσιο ερμηνείας γιατί την περίοδο της κρίσης βλέπουμε να οξύνεται και να συντηρητικοποιείται ακόμη περισσότερο ο κυρίαρχος κοινωνικός λόγος για τα φύλα, τους μετανάστες κ.λπ.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες επικράτησης της «βιοπολιτικής εξαιρέσης» ως κανόνα πιστεύω ότι χρειάζεται να δώσουμε νέο περιεχόμενο στο θεωρητικό πλαίσιο για τη σχέση φεμινισμού, ιδιότητας του πολίτη και ριζοσπαστικής δημοκρατικής πολιτικής, όπως τόσο εύστοχα το διατύπωσε η Chantal Mouffe στο εμβληματικό κείμενό της «Feminism, citizenship and radical democratic politics».⁴ *Στόχος του ανά χείρας άρθρου στα πλαίσια μιας ευρύ-*

2. Η άνιση κατανομή των εργασιών φροντίδας μεταξύ ανδρών και γυναικών μέσα στην οικογένεια είναι βασικός παράγων γι' αυτήν την επιβάρυνση. Βλ. συνολικά για το θέμα της κοινωνικής οργάνωσης της φροντίδας Μ. Στρατηγάκη, *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2006, κεφ. 3.

3. Α. Αθανασίου, *Η κρίση ως κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Κριτικές και αντιστάσεις*, ό.π., σ. 56. Επίσης, Μ. Σπουρδαλάκης, «Η χώρα σε κατάσταση εξαιρέσης», *Ελευθεροτυπία*, 13.11.2011.

4. Πρώτη έκδοση στο J. Butler - S.W. Scott (επιμ.), *Feminists theorize the political*, Routledge, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1992, σ. 368-384. Στα ελληνικά: C. Mouffe, «Ο φεμινισμός, η έννοια του πολίτη και η ριζοσπαστική δημοκρατική πολιτική» στο Α. Αθανασίου (επιμ.-εισαγ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, μτφρ. Μ. Μπλιώρη, Νήσος, Αθήνα 2006, σ. 591-618. Για μια συνολική θεώρηση της συσχέτισης δημοκρατίας και φύλου με πλούσιες θεωρητικές αναφορές, κριτική και προτάσεις βλ. τη μελέτη της Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Το φύλο της Δημοκρατίας. Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Σαββάλας, Αθήνα 2002. Βλ. επίσης Α. Αθανασίου, *Ζωή στο όριο. Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*, Εκκρεμές, Αθήνα 2007.

τερης εργασίας είναι μια πρώτη ανίχνευση και διερεύνηση των νέων συνθηκών που δημιουργούνται τόσο για την έννοια του φύλου όσο και για την προοπτική του φεμινισμού ως θεωρίας και πράξης χειραφέτησης των υποκειμένων από τα στερεότυπα του φύλου. Αν ο καπιταλισμός δεν ενδιαφέρεται πλέον να ενσωματώσει όλο και μεγαλύτερα τμήματα πληθυσμού στο «όραμα της δημοκρατικής ισότητας», αλλά αντιθέτως λειτουργεί μέσω της αποβολής όλο και ευρύτερων κοινωνικών ομάδων εκτός παραγωγικής και κοινωνικής ζωής, η εξάλειψη της ανισότητας λόγω φύλου δεν αποτελεί πλέον ένα στοιχείο δημοκρατικής ολοκλήρωσης για το σύστημα αλλά το φύλο είναι ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας επισφάλειας των υποκειμένων.

Έτσι ζωές ευάλωτες από κάθε άποψη, οι οροθετικές γυναίκες στην Αθήνα των μνημονίων υπέστησαν ακόμη πιο έντονα τις ταξικές και έμφυλες διακρίσεις, με τη συνέργεια βεβαίως όλων εκείνων των παραγόντων που ανέκαθεν συντελούσαν στην καταπίεση (ιατρικό κατεστημένο, κρατική γραφειοκρατία, πολιτική εξουσία).⁵

Οι γυναίκες, κυρίως όταν συνδυάζουν και άλλα στοιχεία φυλετικής ή ταξικής «μειονεξίας», αποτελούν ευάλωτα προς αποβολή σώματα του συστήματος στις ακραία νεοφιλελεύθερες εκδοχές του.⁶ Αλλά όχι μόνον αυτές, όπως διαπιστώνουμε από έρευνες που βρίσκονται σε εξέλιξη στον ευρωπαϊκό και ελληνικό χώρο στις οποίες αναφερόμαστε πιο κάτω (βλ. και σημ. 10). Δυστυχώς η συρρίκνωση των πόρων που διατίθενται για την έρευνα έχει ε-

5. Αναφερόμαστε στην ανατριχιαστική δημόσια διαπόμπευση των οροθετικών εκδιδόμενων γυναικών το 2011 μέσω της δημοσίευσης των φωτογραφιών και της δημοσιοποίησης απόρρητων ιατρικών προσωπικών δεδομένων τους και στην αδικαιολόγητη προφυλάκισή τους με αιτιολογία το να ενημερωθούν και να προστατευθούν οι πελάτες οι οποίοι χρησιμοποίησαν τις σεξουαλικές τους υπηρεσίες χωρίς προφυλακτικό. Διότι, όπως τονίστηκε από τον αρμόδιο τότε υπουργό Υγείας Α. Λοβέρδο, υπήρχε μεγάλος κίνδυνος μετάδοσης της ασθένειας του AIDS «από την παράνομη μετανάστρια στον έλληνα πελάτη, στην ελληνική οικογένεια». Οι χρήστες όμως των πληρωμένων σεξουαλικών υπηρεσιών, αυτοί που κατά κανόνα απαιτούν και επιβάλλουν τη σεξουαλική επαφή χωρίς προφυλάξεις, έμειναν στο απυρόβλητο. Η μεταγενέστερη αθώωση των γυναικών αυτών από τα δικαστήρια και η αποφυλάκισή τους δεν αντιστάθμισε βέβαια την ταλαιπωρία, την ηθική βλάβη και προσβολή της προσωπικότητάς τους. Για το θέμα βλ. εκτενή δημοσιεύματα στον ελληνικό Τύπο, καθώς και το site *Φύλο Συγκής*. Επίσης το εξαιρετικό ντοκιμαντέρ της Ζ. Μαυρουδή «Ruins. Οροθετικές γυναίκες, το χρονικό μιας διαπόμπευσης» (2013).

6. Η Αθανασίου μας υπενθυμίζει το παράδειγμα των «μόνων μητέρων» που θεωρήθηκαν ότι έκαναν κατάχρηση της ευεργεσίας του βρετανικού κράτους δικαίου στην Αγγλία της Θάτσερ, καθώς και εκείνο των αφροαμερικανίδων μητέρων που αποτέλεσαν ανεπιθύμητο φορτίο για το ασφαλιστικό σύστημα των ΗΠΑ· βλ. Α. Αθανασίου, *Η κρίση ως κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Κριτικές και αντιστάσεις*, ό.π., σ. 42, 43.

πηρεάσει και την επαρκή διαθεσιμότητα σχετικών στοιχείων. Οι πρώτες ενδείξεις ωστόσο συγκλίνουν στο ότι ευρείες μάζες γυναικών υφίστανται δραματική αλλαγή της ζωής τους λόγω των επιπτώσεων του νεοφιλελευθερισμού και της επιθετικότητας του συστήματος σε καιρό κρίσης .

Η γενικευμένη κατάσταση τρωτότητας και *επισφάλειας* –με την έννοια της *precarious life* όπως την προτείνει η Butler⁷ αναφέρεται σε μια κοινωνική συνθήκη παραγωγής υποκειμένων ως ξένων, ασύμβατων και αβίωτων, με γνώμονα ταξικές, έμφυλες, σεξουαλικές, εθνικές *νόρμες* που ορίζουν ποιες μορφές ζωής λογίζονται ως κοινωνικά βιώσιμες και αξιοβίωτες.⁸ Στο πλαίσιο αυτής της συνθήκης κοινωνικού δαρβινισμού καταστρέφεται το κράτος πρόνοιας, καταστρατηγούνται θεμελιώδη εργασιακά δικαιώματα και ευρέα στρώματα της κοινωνίας εκτοπίζονται, αποκλείονται, *αποβάλλονται*. Ειδικότερα η έννοια της αποβολής σημειώνουμε ότι κατέχει κεντρική θέση στο έργο της κοινωνιολόγου Σάσκια Σάσσην, η οποία επισημαίνει ότι μετά τη δεκαετία του 1980 παρατηρείται στις δυτικές κοινωνίες μία αναπτυσσόμενη δυναμική η οποία αποβάλλει με οξύ τρόπο και σε μεγάλη κλίμακα ανθρώπους από την οικονομία και την κοινωνία. Σύμφωνα με την ίδια πρόκειται για μια νέα βαρβαρότητα, σε ρήξη με την προηγούμενη περίοδο που χαρακτηρίζεται ως «κεϋνσιανή», όπου η συστημική τάση ήταν η ενσωμάτωση όσων περισσότερων ατόμων στην παραγωγική διαδικασία. Στην περίπτωση μάλιστα της Ελλάδας η Σάσσην κάνει λόγο για «οικονομική εκκαθάριση».⁹

Στοιχεία τα οποία αποτυπώνουν τις σχέσεις που συνδέουν την οικονομική κρίση, τη λιτότητα και το φύλο μπορεί να αντληθούν από την Έκθεση της

7. Στο έργο της *Ευάλωτη ζωή .Οι δυνάμεις του πένθους και της βίας*, μτφρ. Μ. Λαλιώτης - Κ. Αθανασίου, εισαγ. Α. Αθανασίου, Νήσος, Αθήνα 2009. Βλ. επίσης της ίδιας, *Σώματα με σημασία: οριοθετήσεις του φύλου στο λόγο*, Εκκρεμές, Αθήνα 2008.

8. Η νόρμα στο έργο της Butler διαφοροποιείται από την έννοια του νόμου στον Agamben –η επισήμανση στο Α. Αθανασίου, *Η κρίση ως κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Κριτικές και αντιστάσεις*, ό.π., σ. 80, 81.

9. Αναφερόμαστε στο πρόσφατο έργο της *Αποβολές. Πολυπλοκότητα και βαρβαρότητα στην παγκόσμια οικονομία*, και στη συνέντευξη που έδωσε η διεθνώς διακεκριμένη καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο της Κολούμπια στον Τ. Τσακίρογλου –«Στην Ελλάδα έχουμε μία οικονομική εκκαθάριση», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 10-11/08/2013, σ. 11. Χαρακτηριστικά σε ερώτηση του δημοσιογράφου για την καταστροφή του κοινωνικού κράτους στην Ευρώπη, η Σάσσην απαντά: «Οι ακραίες περικοπές στα κοινωνικά επιδόματα, η μείωση του εργατικού δυναμικού και η αύξηση της φορολογίας εισοδήματος που επιβλήθηκαν σε Ελλάδα και Ισπανία σηματοδοτούν ένα βαθύ σχέδιο αναδιάρθρωσης... Εξ αιτίας του γεγονότος ότι η ελληνική κυβέρνηση και οικονομία έχουν αποβάλει τόσοσ ανθρώπους, επιχειρήσεις και τόπους [...] έχουμε να κάνουμε περισσότερο με μία οικονομική παρά με μία εθνική εκκαθάριση».

Ευρωπαϊκής Επιτροπής Δικαιωμάτων «Titre» σχετικά με το πρόσωπο της γυναικείας φτώχειας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.¹⁰ Στην έκθεση αυτή επισημαίνεται ότι «σε 16 κράτη-μέλη ο κίνδυνος της έσχατης ένδειας στις γυναίκες υπερβαίνει κατά πολύ τον αντίστοιχο κίνδυνο για τους άνδρες» και παρατίθενται μία σειρά από παράγοντες που ενισχύουν το φαινόμενο της «εκθίνουσης της φτώχειας». Έτσι α) σε ό,τι αφορά τον τομέα της εργασίας αναφέρονται ως παράγοντες που συμβάλλουν στην ανισότητα η μερική απασχόληση, η διαφορά στις αμοιβές, τα υψηλά ποσοστά ανεργίας και ο διαχωρισμός της αγοράς εργασίας ανά φύλο· β) στον χώρο της οικογένειας αποφασιστικός παράγοντας διαίωνισης των ανισοτήτων παραμένει η επιβάρυνση των γυναικών με τη μη αμειβόμενη καθημερινή εργασία φροντίδας για τις οικιακές εργασίες, τα παιδιά και τους ηλικιωμένους. Η εγκυμοσύνη και η ύπαρξη μονογονεϊκών οικογενειών, οι οποίες στη συντριπτική πλειοψηφία τους υποστηρίζονται από γυναίκες, καθιστούν ακόμη περισσότερο επισφαλή τη θέση των γυναικών· γ) στο στάδιο της συνταξιοδότησης, ο κίνδυνος της γυναικείας φτώχειας είναι επίσης μεγαλύτερος εξαιτίας του γεγονότος ότι συχνά το συνταξιοδοτικό δικαίωμα των γυναικών απορρέει από την οικογενειακή τους κατάσταση ως συζύγων και σπανιότερα από την επαγγελματική τους δραστηριότητα την οποία συχνά διακόπτουν λόγω οικογενειακών υποχρεώσεων. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Έκθεσης οι γυναίκες αντιμετωπίζουν μεγαλύτερες δυσκολίες όσον αφορά την πρόσβαση σε συστήματα κοινωνικής ασφάλισης και συνταξιοδότησης και είναι σε μεγαλύτερο βαθμό εκτεθειμένες (22% έναντι 16% των ανδρών) σε κίνδυνο φτώχειας.

Έχει επισημανθεί ότι η περικοπή κεντρικά από τον κρατικό προϋπολογισμό των κοινωνικών δαπανών για φύλαξη παιδιών, ολοήμερα σχολεία, φροντίδα ηλικιωμένων ατόμων, κατ' οίκον φροντίδα και των δομών υποστήρι-

10. Βλ. αναλυτικά το κείμενο και στοιχεία της Έκθεσης Titre στο www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=, καθώς και παρουσίαση στο αφιέρωμα «Φύλο και φτώχεια στην Ευρώπη. Μπροστά στο φαινόμενο της εκθίνουσης της φτώχειας», Εντός Φύλου, *Αυγή*, επιμ. Μ. Βλαδιμήροβιτς, 12/04/2012, σ. 14-15. Το φως της δημοσιότητας έχουν δει επίσης και έρευνες οι οποίες κάνουν λόγο για αύξηση των φαινομένων έμφυλης βίας στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας λόγω κρίσης. Βλ. έρευνα της Εταιρείας Μελέτης Ανθρώπινης Σεξουαλικότητας και του Ανδρολογικού Ινστιτούτου και περαιτέρω στοιχεία στο Κ. Παναγοπούλου, «Γυναίκες τα μεγαλύτερα θύματα της κρίσης», *Free Sunday*, 07/04/2013. Επίσης για την αύξηση της γέννησης νεκρών εμβρύων λόγω του μεγάλου αριθμού ανασφάλιστων εγκύων, οι οποίες παραλείπουν σημαντικές εξετάσεις βλ. έρευνα της Ε. Σίμου, επιστημονικής συνεργάτιδας της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Υγείας, στο www.gargalianoi.com/2013/09/13/εφιαλτική-έρευνα-εθνοκτονία-σε-εξελι/, ανάρτηση 13.9.2013.

ξης θυμάτων έμφυλης βίας σηματοδοτεί συρρίκνωση δικαιωμάτων για τις γυναίκες και τη θεσμική και ουσιαστική νομιμοποίηση της κοινωνικής ανισότητας, ταξικής και έμφυλης (βλ. και σχετική συζήτηση στη Βουλή για τον Προϋπολογισμό του 2013, όπου η βουλευτής Σερρών του ΣΥΡΙΖΑ Α. Σταμπουλή παρέθεσε τα σχετικά στοιχεία). Η ακύρωση του προγράμματος παραγωγής καλλιτεχνικών έργων με θέμα την ισότητα των φύλων της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων με το σκεπτικό ότι έχει «περιορισμένο κοινωνικό όφελος» είναι ενδεικτική του πώς η οικονομική κρίση μπορεί να χρησιμοποιήσει θαυμάσια ως άλλοθι για τις ήδη υφιστάμενες ανισότητες και να συντελέσει στην εμβάθυνσή τους.

Η αποδιοργάνωση όλων των ρυθμιστικών κανόνων και πλαισίων προστασίας των εργαζομένων στην αγορά εργασίας και η δραματική συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας στους «χαλεπούς καιρούς της κρίσης»¹¹ συνδέονται κατά συνέπεια με την επιδείνωση της θέσης των γυναικών.¹²

Σε ένα άλλο επίπεδο, εκείνο της σεξουαλικότητας και των αναπαραστάσεων, η ένταση της εμπορευματοποίησης της γυναικείας σεξουαλικότητας μέσα από τις παγκόσμιες μεταναστευτικές ροές¹³ και οι τρόποι αναπαράστασης των γυναικών μέσω των νέων τεχνολογιών της εικόνας συμβάλλουν σε μία όξυνση της *επισφάλειας* σε συμβολικό επίπεδο και σε αρκετές περιπτώσεις σε μια τάση οπισθοδρόμησης σε σχέση με τα συμβολικά κεκτημένα της ισότητας και αξιοπρέπειας του φύλου, όπως διεκδικήθηκαν από το δυτικό φεμινιστικό κίνημα του δεύτερου κύματος στις δεκαετίες του 1960 και του 1970 και στη χώρα μας τη δεκαετία του 1980.

Όπως σημειώνει η Σαδικάκη, «στον 21ο αιώνα η πολιτιστική διαχείριση των νέων τεχνολογικών της εικόνας οδηγεί αφενός στην επιβολή ενός *παγκοσμιοποιημένου πανοπτικού* και αφετέρου στη διάχυση της παγκόσμιας σεξουαλικής εικόνας».¹⁴ Στη νέα αυτή εποχή όπου σημειώνεται τεράστια αύ-

11. Βλ. Έ. Αβδελά, «Το φύλο σε κρίση ή τι συμβαίνει στις γυναίκες σε χαλεπούς καιρούς», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 115, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2011, σ. 17-26.

12. Για τη σχέση γυναικείου ζητήματος και κράτους πρόνοιας παραπέμπουμε στην προβληματική της Μ. Παντελίδου Μαλούτα, «Γυναικείο ζήτημα και κράτος πρόνοιας», στο Θ. Μαλούτας - Δ. Οικονόμου, *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα. Χωρικές και τομεακές προσεγγίσεις*, Εξάντας, Αθήνα 1988, σ. 183-220. Βλ. ακόμη Μ. Στρατηγάκη, *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2006.

13. Βλ. σχετικά Ι. Αθανασάτου, «Trafficking γυναικών. Η μαρτυρία της κινηματογραφικής εικόνας» στο Κ. Σαδικάκη - Λ. Τσαλίκη (επιμ.), *Μέσα επικοινωνίας, λαϊκή κουλτούρα και η βιομηχανία του σεξ*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2012, σ. 201-229.

14. Βλ. Κ. Σαδικάκη, «Ρομποτικοί. Ψηφιακές μεταμορφώσεις και η διακυβέρνηση της

ξηση των ιδιωτικών μέσων, ιδιωτικοποίηση των υποδομών επικοινωνίας και ισχυρές συμμαχίες μεταξύ παραδοσιακών και ηλεκτρονικών μέσων επικοινωνίας, τα μέσα και οι πολιτισμικές βιομηχανίες, όπως η μουσική, η μόδα, η διαφήμιση, συνδέονται μεταξύ τους κατά τρόπο ώστε οι σύγχρονες πολιτιστικές τάσεις και τα πρότυπα να ενσωματώνονται άμεσα και ενιαία στους τομείς της παραγωγής και της κατανάλωσης, εξασφαλίζοντας το μέγιστο κέρδος. *Το γυναικείο σώμα γίνεται ένα πεδίο συμβολικής μάχης. Δεν υποφέρει μόνο από την εξουσιαστική μεταχείριση, τη φυσική βία και την ιατροποίηση του στην πατριαρχία αλλά και από τη συμβολική βία που υφίσταται λόγω της αντικειμενικοποίησής του κατά την αναπαράστασή του από την παγκόσμια βιομηχανία του θεάματος.*¹⁵

Όπως επισημαίνεται στις σχετικές μελέτες, το λαϊκό φαντασιακό στις χώρες της Δύσης κατακλύζεται από εικόνες της βιομηχανίας του σεξ με αποτέλεσμα να έχει επέλθει άμβλυση των ορίων απέναντι σε επιθετικές εικόνες σεξουαλικής συμπεριφοράς στην καθημερινή κουλτούρα, στις εφημερίδες, στη διαφήμιση, στις εκπομπές και στη μόδα. Η σύγχρονη εικόνα της πορνογραφίας λειτουργεί σαν μηχανισμός επιτήρησης, ένα σύγχρονο «πανοπτικόν» μέσω του οποίου επιτυγχάνεται η επιτήρηση (πάνω στο γυναικείο σώμα και τη συμπεριφορά). Πρόκειται για ένα φαινόμενο που έχει σαν άξονα το *πατριαρχικό βλέμμα αντικειμενικοποίησης* του γυναικείου σώματος. Αυτές οι πράξεις επιτήρησης τίθενται σε εφαρμογή σε καθημερινή βάση, διαμέσου των μηνυμάτων που διαχέονται μέσω των πολιτιστικών πρακτικών και προϊόντων.

Σύμφωνα με σχετική έρευνα «υπάρχει ισχυρό εμπορικό συμφέρον στη διαιώνιση της συντηρητικής ιδεολογίας των φύλων. Η εμπορευματοποίηση και η “θηλυκότητα” είναι στενά συνδεδεμένες», η αγορά και η σεξουαλικότητα συνδέονται άρρηκτα στις σύγχρονες παγκοσμιοποιημένες οικονομικές δομές. Ειδικότερα το πόσο είναι συνδεδεμένα «σαν συγκοινωνούντα δοχεία» η υπερσεξουαλικοποιημένη γυναικεία εικόνα των δικτύων και άλλες μορφές της κοινωνικής ζωής αποτυπώνεται στην έκθεση της Fawcett Society 2009.¹⁶ Σε αυτή δείχνεται ότι ο πολλαπλασιασμός των πολιτιστικών πρακτικών των εταιρειών της βιομηχανίας του σεξ συνδέεται με τις διακρίσεις στον χώρο ερ-

πορνογραφίας», στο Κ. Σαδικάκη - Λ. Τσαλίκη (επιμ.), *Μέσα επικοινωνίας, λαϊκή κουλτούρα και η βιομηχανία του σεξ*, ό.π., σ. 375-398.

15. Βλ. Α. Κούντρια, «Σύγχρονες Barbie. Η αναπαράσταση του γυναικείου σώματος στη διαδικτυακή πορνογραφία» στο Κ. Σαδικάκη - Λ. Τσαλίκη (επιμ.), *Μέσα επικοινωνίας, λαϊκή κουλτούρα και η βιομηχανία του σεξ*, ό.π., σ. 237-282.

16. Στο ίδιο, σ. 382.

γασίας και εν τέλει χρησιμοποιεί στο «να βάλει τις γυναίκες στη θέση τους» και να τις κάνει να υποταχθούν αδιαμαρτύρητα στην ιδέα της κατωτερότητας του φύλου τους.

Η μετατροπή των γυναικών σε αναλώσιμα σώματα εντοπίζεται και από τις σύγχρονες φεμινιστικές συλλογικότητες. Θεωρώ πολύ χαρακτηριστική την διακήρυξη των Femen, μιας δυναμικής φεμινιστικής οργάνωσης που ξεκίνησε τις δράσεις της από την Ουκρανία: «Θέλουμε να προωθήσουμε τη νέα επαναστατική σεξουαλικότητα των γυναικών σε αντίθεση με τον πατριαρχικό ερωτισμό που γεννά την πορνογραφία... Αγωνιζόμαστε για την ολοκληρωτική εξάλειψη της πορνείας, της σκληρότερης μορφής εκμετάλλευσης των γυναικών, και για να αναγνωριστεί η βιομηχανία του σεξ ως η μεγαλύτερη γενοκτονία εις βάρος των γυναικών».¹⁷

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Οι σύγχρονες συνθήκες παγκοσμιοποίησης και οικονομικής κρίσης έχουν οδηγήσει σε νέες σύνθετες θεωρήσεις της υποκειμενικότητας, που λαμβάνουν υπ' όψη το φύλο, την τάξη, τη φυλή και άλλες παραμέτρους. Όπως επισημαίνει η Gaines, διευρύνοντας την έννοια του κοινωνικού φύλου (gender) ο φεμινισμός οφείλει να θέτει διάφορα ερωτήματα και να βρίσκει τις πιο κατάλληλες μεθοδολογίες προκειμένου να αντιληφθεί την κατηγορία του πραγματικού ιστορικού υποκειμένου.¹⁸ Η σύνθεση της προβληματικής του φύλου με άλλες μορφές κοινωνικής ανισότητας –ταξικές, φυλετικές, πολιτισμι-

17. «Οι Φεμέν μιλούν στην “Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία”», 17/02/2013, σ. 26, 27. Σημαντική εξέχου διεθνή συμπαράσταση είχαν και τα μέλη των Pussy Riot, τα οποία αυτοπροσδιορίζονται ως φεμινιστική, αντιεμπορική ομάδα. Όπως είναι γνωστό, τα μέλη του γυναικείου αυτού συγκροτήματος πραγματοποίησαν μια πανκ μουσική διαμαρτυρία στον Καθεδρικό Ναό του Σωτήρος στη Μόσχα εναντίον του Πούτιν, και δύο από αυτά καταδικάστηκαν σε δύο χρόνια καταναγκαστικά έργα στις «Αποικίες Αυστηρού Σωφρονισμού» παρά το παγκόσμιο κίνημα συμπαράστασης και τη διαμαρτυρία της Διεθνούς Αμνηστίας. «Διαμαρτυρηθήκαμε κατά του κομφορμιστικού συστήματος σκέψης, ενάντια στην υποταγή και την παθητικότητα» βλ. συνέντευξη της Κ. Σαμούσεβιτς, μέλους των Pussy Riot, στον δημοσιογράφο Γ. Πιτροπάκη, *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 28/04/2013, σ. 22, 23.

18. Βλ. και J. Mc Cabe, *Κινηματογράφος και φεμινισμός*, επιμ. Ι. Αθανασάτου, μτφρ. Ειρήνη Πιρπάσου, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2009, σ. 145επ. Αναφέρεται στο σχετικό άρθρο της J. Gaines, «White Privilege and Looking Relations: Race and Gender in Feminist Film Theory» στο Α. Kaplan (επιμ.), *Feminism and Film*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000, σ. 336-355.

κές— και η θεώρηση ενός συνολικού πλαισίου *επισφάλειας* προσδίδει δυναμικά νέο νόημα στις φεμινιστικές διεκδικήσεις. Από την άλλη πλευρά η συρρίκνωση και η κατάρρευση του κράτους πρόνοιας στις κοινωνίες της κρίσης —η οποία έχει κυριαρχήσει σε αρκετές χώρες και απειλεί άλλες—, μειώνει σημαντικά την αισιοδοξία σχετικά με την υιοθέτηση και ενσωμάτωση των διεκδικήσεων των φεμινιστικών και γυναικείων κινημάτων στο πλαίσιο της δημοκρατικής ολοκλήρωσης αλλά και τις σχετικές ψευδαισθήσεις. Η εξάλειψη της ανισότητας λόγω φύλου δεν μοιάζει να αποτελεί πλέον στοιχείο για ένα σύστημα που λειτουργεί μέσω της αποβολής όλο και μεγαλύτερων κοινωνικών ομάδων στο *όριο* και πέραν αυτού.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Ελλάδα της κρίσης οι πιο σημαντικές κινητοποιήσεις φεμινιστικών συλλογικοτήτων πραγματοποιήθηκαν για υποθέσεις που αντιστοιχούν σε χαρακτηριστικά αυτών των συνθέσεων και των νέων εννοιολογήσεων που προκύπτουν. Πρόκειται για την επίθεση εναντίον της μετανάστριας Κωνσταντίνας Κούνεβα, συνδικαλίστριας καθαρίστριας, και τη μεταχείριση των οροθετικών εκδιδόμενων γυναικών.¹⁹ Η αναζήτηση του φεμινισμού την εποχή της κρίσης επανεγγράφεται στο πολιτικό, θεωρώντας το φύλο στη σύνθεσή του με τις άλλες ταυτότητες του σύγχρονου υποκειμένου και ασκώντας κριτική των έμφυλων πατριαρχικών σχέσεων στο σύγχρονο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης.

19. Βλ. σχετικά και Α. Athanasiou, «Becoming precarious through regimes of gender, capital and nation», στην ενότητα *Beyond the «Greek Crisis»: Histories, Rhetorics, Politics* του *Hot Spots Forum* του *Cultural Anthropology*, 201, <http://www.culanth.org/?=node/445>.